

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology

**Caucasian and Near Eastern
Studies**

XIV

Nana Khazaradze anniversary volume

edited by Irene Tatišvili, Manana Hvedelidze,

Levan Gordeziani

Tbilisi
2011

ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

**კავკასიურ-
ახლოაღმოსავლური კრებული**

XIV

ნანა ხაზარაძის საიუბილეოდ

თბილისი
2011

რედაქტორები: **ირინე ტაგიშვილი**
მანანა ხვედელიძე
ლევან გორდემიანი

© პროგრამა "ლოგოსი", 2011

ილია ჭავჭავაძის გამზირი 13,
თბილისი 0179
ტელ. 25-02-58, ფაქსი 22-11-81
ელ. ფოსტა: logos@greekstudies-tsu.ge

ISBN 978-9941-437-03-8

სარჩევნი

მანანა ხიდაშელი

ნანა ხაზარაძე – 80 12

Manana Khidasheli

NANA KHAZARADZE – 80 25

ნანა ხაზარაძე. 1951-2011 წლებში გამოქვეყნებული ნაშრომების სია.....28

ნინო აბაკელია

მისტერიული რელიგიების კვალი ქართულ მითორიტულურ
სისტემაში47

Nino Abakelia

THE TRACES OF MYSTERIOUS RELIGIONS IN GEORGIAN
MYTHIC-RITUAL SYSTEM..... 60

შოთა ასათიანი

ურარტუს სახელმწიფო და ქართველური ტომები
ძვ. წ. I ათასწლეულში.....62

Shota Asatiani

URARTU AND KARTWELIAN TRIBES
IN THE 1ST MILLENNIUM B.C. 76

ნანა ბახსოლიანი

ბორბლის სემანტიკური კოდისათვის იეროგლიფურ ლუვიურ
ღამწერლობაში..... 77

Nana Bakhsoiani

ON THE SEMANTIC CODE OF THE WHEEL IN THE HIEROGLYPHIC
LUWIAN SCRIPT 81

თამაზ გამყრელიძე

ძველი ქართული ასომთავრული ღამწერლობის ტიპოლოგია და
წარმოშობა..... 82

ნოდარ ლომთური

საქართველოს და ბიზანტიის კულტურულ ურთიერთობათა
ზოგადი ასპექტი..... 121

Nodar Lomouri

SEVERAL ASPECTS OF CULTURAL RELATIONS BETWEEN
GEORGIA AND BYZANTIUM..... 129

ლია მელიქიშვილი	
სელის სიმბოლიკისათვის საქორწილო რიტუალში.....	131
Lia Melikishvili	
ON HAND SYMBOLICS IN MARRIAGE RITUAL	139
ნინო მინდაძე	
ნანა ხაზარაძე და ქართული ეთნოლოგიის პრობლემები.....	141
Nino Mindadze	
NANA KHAZARADZE AND THE PROBLEMS OF GEORGIAN ETHNOLOGY	146
Давид Мухелишвили	
ГРУЗИНО-ДАГЕСТАНСКИЕ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ.....	147
David Muskhelishvili	
GEORGIAN-DAGHESTANIAN CULTURAL-HISTORICAL RELATIONS IN THE EARLY MIDDLE AGES	151
პაატა რამიშვილი	
ქანესის სავაჭრო ორბანონგანია „ქარუმი“ და თავისუფალი საბაზრო ეკონომიკა კველი ანატოლიის საქართველოს ვაჭრობაში	152
Paata Ramishvili	
TRADING ORGANIZATION OF KĀRUM KANIŠ AND FREE MARKET ECOMOMY IN THE INTERNATIONAL ANATOLIAN TRADE	165
ირინე გატიშვილი, ლევან გორდესიანი	
ძილევ ერთხელ ხეთურ-ქართული პარალელუების შესახებ	167
Irene Tatišvili, Lewan Gordesiani	
NOCHMALS ZU DEN HETHITISCH-KARTWELISCHEN PARALLELEN.....	176
კონსტანტინე ფიცხელაური	
იორ-ალაზნის ორბანონგანის ბრინჯაო-რკინის ხანის საზოგადოების განსახლების გოგინათი ასპექტი	181
Konstantin Pitskhelauri	
SOME ASPECTS OF POPULATING IORI-ALAZANI BASIN IN THE BRONZE-IRON AGE	191
მაია ქუთათელაძე	
სხანის კულტი და მისი სიმბოლიკა გოგინათში.....	198

Maia Kutateladze	
THE HORSE CULT AND ITS SYMBOLIC IN MITHRAISM	205
ჯემალ შარაშენიძე	
კველი შუამდინარული ტერიტორიული თემის სტრუქტურა და მმართველობის ორგანოები მანიშთიუსის ობელისკის ცნობათა მიხედვით.....	206
Jemal Sharashenidze	
TERRITORIAL COMMUNITY STRUCTURE OF ANCIENT MESOPOTAMIA AND GOVERNMENT ACCORDING TO INFORMATION OF MANISHTUSHU OBELISK	217
გიორგი ჭეიშვილი	
„ოსეთიდან“ „სამხრეთ ოსეთამდე“: როგორ იცვლებოდა ეთნიკური გეოგრაფია პოლიტიკურ გეოგრაფიად	218
George Tcheishvili	
FROM „OSSETIA“ TO „SOUTH OSSETIA“: HOW THE ETHNIC GEOGRAPHY WAS CHANGED TO POLITICAL GEOGRAPHY	232
მანანა ხვედელიძე	
რას ნიშნავს მანეთონის „დინასტია“?	234
Manana Hvedelidze	
WHAT DOES THE “DYNASTY” OF MANETHO MEAN?	260

ირინე ტატიშვილი, ლევან გორღეზიანი

კილევ ერთხელ ხეთურ-ქართული პარალელუების შესახებ

წინამდებარე ნაშრომის ქალბატონი ნანასთვის მიძღვნის სურვილი განაპირობა იმან, რომ მის სამეცნიერო შემოქმედებაში საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ძველადმოსავლურ და, სახელდობრ, ანაგოლიურ სამყაროსთან სამხრეთკავკასიური ცივილიზაციების მიმართების კვლევა-ძიებას.¹ ქვემოთ თავმოყრილი გვაქვს გარკვეული მოსაზრებები, რომლებიც ამ მიმართულებით მუშაობის ფარგლებში ჩამოგვიყალიბდა და ზოგიერთ მათგანზე აღრეც გვექონია საუბარი.²

ხეთურ-ქართველური პარალელები დიდი ხანია მეცნიერთა დაინტერესებას იწვევს და დღეისათვის ამ პარალელების მრავალი მაგალითია ცნობილი. აქ შევეხებით რამდენიმე მათგანს და მათი შესწავლის მეთოდოლოგიურ საკითხებს.

პირველ რიგში, უნდა ითქვას, რომ გერმინში „ხეთური“ ვგულისხმობთ სხვადასხვა ანაგოლიურ გრადიციას, რომელთა სიმრავლე დასტურდება ხეთურ ტექსტებში, აგრეთვე ხეთური ხანის ანაგოლიის არქეოლოგიურ მასალას, ხოლო „ქართულში“ ერთიანდება ხეთების თანადროული არქეოლოგიური მასალა, ანტიკური და აღრეშუასაკუნეების წერილობითი წყაროების მონაცემები, მეცნიერების მიერ საქართველოს ტერიტორიაზე შეგროვებული ეთნოგრაფიული მასალა – ლოკალური კულტები, რიტუალები, ფოლკლორი. აქ ვხვდებით უძველეს კავკასიურ თუ ქართველურ ელემენტებსაც, ბერძნულ და შუამდინარულ გავლენასაც – უშუალოდ ან ბიბლიის მეშვეობით შეთვისებულს, ქრისტიანული, ისლამური ან თუნდაც კომუნისტური რიტუალების პაგანიზმულ ვარიანტებსაც. ეს ელემენტები ხშირად ძალზე ძნელი გასარჩევია ერთმანეთისაგან და ჭირს მათი მიკუთვნება ამა თუ იმ კულტურული თუ ქრონოლოგიური ფენისათვის. შესაბამისად, ძნელი სათქმელია, აქედან რა განეკუთვნება ძვ.წ. II ათასწლეულის ქართულ ტომებს. თუმცა, მაინც გვაქვს გარკვეული საფუძველი, ერთი მხრივ, მთელ ამ მასალას „ქართული“ ვუწოდოთ და, მეორე მხრივ, გამოვეყოთ მასში ის ელემენტები, რომლებსაც ხეთურს შევეუდარებთ. დღეს თითქოს არაა სადავო, რომ ქართველური ელემენტი მონაწილეობას იღებდა

¹ ამის ნათელი დადასტურებაა ნანა ხაზარაძის ნაშრომთა კრებულები: ხაზარაძე 2001, ხაზარაძე 2005; იხ. აგრეთვე ხაზარაძე 2010.

² იხ. მაგ., ტატიშვილი 2002; Tatišvili 2007; Tatišvili, Gordeziani 2010.

ბრინჯაოს ხანის კავკასიური არქეოლოგიური კულტურების ფორმირებაში, ხოლო უფრო გვიანდელ ქართულ მასალაში ნამდვილად უნდა იყოს შემონახული უძველესი რწმენა-წარმოდგენების ელემენტები.³

ზოგიერთმა ხეთურ-ქართველურმა პარალელმა ჯერ კიდევ ხეთურის გამოფერამდე მიიქცია ყურადღება. ცალკეული შესაბამისობები ლექსიკაში, ონომასტიკასა და სიგყვათწარმოებაში ენების ნათესაობის შთაბეჭდილებასაც კი გოვებდნენ. გამოფერის შემდეგ, როდესაც ცხადი გახდა, რომ ხეთური ინდოევროპულ ენათა ოჯახს განეკუთვნება, ამ პარალელების საფუძვლად ჩვეულებრივ განიხილებოდა მჭიდრო კულტურული კონტაქტები და შესაძლო ნათესაობა არაინდოევროპულ ანატოლიელ ხალხებთან, რომლებმაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ხეთური კულტურის შექმნაში.⁴

საერთოდ, ნათესაობის ძიება არის ერთ-ერთი იმ სტიმულთაგან, რაც ქართველს ძველი ისტორიის შესწავლისკენ უბიძგებს. ქართული ენისა და კულტურის ცოდნა, ცხადია, გარკვეული უპირატესობაა ქართველურის სხვა ეთნო-კულტურულ ჯგუფებთან მიმართების კვლევისას, მაგრამ წინასწარი ორიენტირებულობა გარკვეულ შედეგზე უცხოელ კოლეგებში მეგ-ნაკლებად სამართლიან ეჭვებს აჩენს და, რიგ შემთხვევაში, ობიექტურადაც უშლის ხელს მეცნიერულად დასაბუთებული შედეგების მიღებას.⁵ მეორე მხრივ, ვინ უნდა იკვლიოს ეს პრობლემატიკა, თუ არა ქართველმა? ერთი შეხედვით, საოცარია, მაგრამ სიძველეთმცოდნეობის სხვადასხვა სფეროს განვითარების ადრეულ ეტაპებზე ქართული მასალისადმი ინტერესი უფრო დიდი იყო, ვიდრე დღეს. როგორც ჩანს, ვიწრო სპეციალიზაციის გაღრმავება აღარ უგოვებს მეცნიერს საშუალებას, მომიჯნავე დარგებით დაინტერესდეს და დღევანდელ ხეთოლოგს ხეთურისა თუ ხათურის საილუსტრაციოდ ავსტრალიური, აფრიკული თუ ცენტრალურამერიკული გიპოლოგიური პარალელების მოგანა ურჩევნია,⁶ ვიდრე ქართულ თუ სხვა კავკასიურ ენებში ჩაღრმავება.⁷ კავკასიურ ენათა ურთიერთმიმართების საკითხში,

³ იხ. მაგ., Fähnrich 2009, VII ff.

⁴ მაგრამ ქართველთა ეთნოგენეზის კვლევისას გასათვალისწინებელია აგრეთვე უძველესი კონტაქტები ინდოევროპელებთან. იხ. მაგ., მელიქიშვილი 1965: 203 შმდ; Гамкрелидзе, Иванов 1984: 870 и слл.

⁵ შდრ. მაგ., Tuite 2008: 23.

⁶ იხ. მაგ., Melchert 2011; Goedegebuure 2008a: 164, 171.

⁷ შდრ. Soysal 2004: 23 ff., სადაც საკმაოდ კრიტიკულადაა შეფასებული ხათურის სხვადასხვა კავკასიურ ენასთან დაკავშირების არსებული ცდები, თუმცა გამოთქმულია მათ შორის გიპოლოგიურ მსგავსებათა კვლევის აუცილებლობა (იქვე, 39).

ვიწრო სპეციალიზაციის ტენდენციის გარდა, ერთგვარად პოლიგიკური კონიუნქტურაც ერევა. რუსულ სკოლასა თუ ოფიციალურ ჩვენია უარყოს კავკასიური (თუ იბერიულ-კავკასიური) ენობრივი ერთობის იდეა და თბილისს კავკასიის თუნდაც მხოლოდ სამეცნიერო ცენტრად ყოფნის პრეტენზიაც წაართვას. უკანასკნელ ხანებში გამოცემულმა მნიშვნელოვანმა გამოკვლევებმა ახალი ძალა შექმნა იბერიულ-კავკასიური ერთობის თეორიას.⁸ ჩვენ თავს შევიკავებთ ამ თეორიის ავტორების შეფასებისაგან, მაგრამ ერთი კი ცხადია: ქართულ-ხათური/ხეთური, ქართულ-შუმერული თუ ქართულ-ხური-ურარტულ მიმართებათა კვლევას საკითხების ფართო კავკასიურ კონტექსტში განხილვა მხოლოდ წაადგება.

შესაბამისად, ჩვენ გემართებს მაქსიმალურად გამართული მეტოდოლოგიის მოშველიება, მასალისა და არგუმენტაციის მაქსიმალურად მოგანა და, სასურველია, უცხოელი კოლეგების დაინტერესება და ჩაბმა ჩვენს კვლევაში.

თითქმის ასწლოვანმა კვლევამ გამოავლინა უაღრესად საინტერესო ხეთურ-ქართველური რელიგიური პარალელები სხვადასხვა დონეზე: სახელები, საკულტო ობიექტები, ღვთაებრივი პერსონაჟები, იკონოგრაფია, რიტუალები, მითები, კოსმოლოგია.⁹ აქ მოკლედ განვიხილავთ ზოგიერთ მათგანს:

1. ღვთაებათა სახელები: ტარ-ჭაბუკი, ტაროსი – Taru, Tarhun; მელია-თელეფია – Telipinu; არმაზი – Arma; ზადენი – Sandon, Santas; აჯაჰარა, აშაჰარა – Išhara; ვებ, ვობ – Tešub და სხვ.

2. ღვთაებათა სახეები: ქართულ მთაში მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალისა და ფოლკლორის საფუძველზე, ვერა ბარდაველიძემ აღადგინა ამგვარი პანთეონი: მორიგე ღმერთი, მზის ღვთაება – ქალღმერთი, კვირია. იერარქიულად მათ ქვემოთ დგანან ლოკალური კულტები – „ღვთისშვილები“.¹⁰

ამ კულტებმა, ცხადია, განიცადეს ქრისტიანობის გავლენა და მორიგე ღმერთმა შეიძინა მამა ღმერთის გარკვეული ნიშნები, ხოლო კვირიამ – kyrios – ქრისტესი. ამას თუ ჩამოვაშორებთ, შემდეგ სურათს მივიღებთ: მორიგე ღმერთი ცისა და სიცოცხლის მომნიჭებელი წყლის გამგებელია, რითიც თარუ-თარხუნთ-თემუბ-მევსს ვვაგონებს, მზე დედაა და ამით ახლოს ღვას დედამიწასთან. იგი

⁸ ქურდიანი 2008; ჩუხუა 2008. იბერიულ-კავკასიური თეორიის თანამედროვე მდგომარეობისათვის იხ. მაგ. Tuite 2008.

⁹ მიმოხილვისა და სისტემატიზაციისათვის იხ. ნ. ჯავახიძის სამაგისტრო ნაშრომი (ხეთურ-ქართული რელიგიური პარალელები, თსუ, თბილისი 2009).

¹⁰ Бардавелидзе 1957: 23 и слл.

მრავალი ნიშნით (სქესი, პოზიცია პანთეონში და სხვ.) ახლოს დგას ხათურ-ხეთურ მზის ღვთაებასთან.¹¹ ადამიანისათვის უფრო ახლობელ, მასთან უშუალო კონტაქტში მყოფ პერსონაჟებად გვევლინებიან კვირია და ღვთისშვილები. ჩვენი აზრით, ეს არის მფარველი ღვთაების ორი გამოვლინება – კვირია განზოგადებულია, ამა თუ იმ სოფლის ხატი კი ლოკალური, კონკრეტული. ხეთურ რელიგიაში ამ როლში გვევლინებიან ახალგაზრდა ამინდის ღმერთი, თელეფინუ ან მფარველი ღვთაებები.

ფარნავაზის მიერ გაერთიანებული ქართლის სახელმწიფო პანთეონის უზენაეს ღვთაებად დადგინდა არმაზი, რომელიც, როგორც ცნობილია, ხშირად იყო გაიგივებული აპურამამბა/ არამამბთან. მაგრამ მისი ინტერპრეტაციის სხვადასხვა ვარიანტს შორის ვხვდებით აგრეთვე შედარებას ანაგოლიურ არმასთან.¹² ძნელი სათქმელია, რამდენად გამართლებულია ესა თუ ის დაკავშირება, მაგრამ ცხადია, რომ ახალი კულტი ორგანულად ჩაჯდა ქართლის რელიგიაში და იგი ქართველთა მიერ საკუთარ კულტად აღიქმებოდა.¹³ მისი ქანდაკება/ კერპი იდგა ორი სხვა ღვთაების, გაცისა და გა(იმ)ის კერპებს შორის. როგორც ცალკეული ქანდაკებების, ასევე მთელი გრიადის აღწერილობა მოგვაგონებს ანაგოლიურ გრიადს, რომელსაც ქმნიან თეშუბი, სერი და ხური.¹⁴

მნიშვნელოვანი ეკონოგრაფიული პარალელები შეიძლება ვნახოთ აგრეთვე თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნ ვერცხლის თასზე. მასზე გამოსახული პროცესია მრავალ ეკონოგრაფიულ დეტალში ავლენს მსგავსებას ანაგოლიურ სამყაროსთან, ჭვინგინი ფეხსაცმელებით დაწყებული და სიცოცხლის ხით დამთავრებული.¹⁵ შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ თასი საერთოდ ანაგოლიური წარმოშობისაა, თუმცა მოგვიანებით ყარაშამბში (სომხეთი) მსგავსი თასის აღმოჩენამ ალბათ უფრო გააძლიერა არგუმენტები ნივთის ადგილობრივ, კავკასიურ ნაწარმად მისაჩვენებლად.¹⁶ თასზე გამოსახული პროცესიის არაერთი ინტერპრეტაცია არსებობს. ცენტრალური მჯდომარე ფიგურა ღვთაება უნდა იყოს, ხოლო მისკენ მიმავალი 22 მსგავსი ფიგურა – უმცროსი ღვთაებები ან ქურუმები, რიტუალის მონაწილეები. მგლის ან ძაღლის ნიღბიანი სა-

¹¹ Tatišvili 2007.

¹² Меликишвили 1959: 112.

¹³ იხ. მაგ., ქც I, 29.

¹⁴ Giorgadze 1999: 547 ff.

¹⁵ იხ. მაგ., ლორთქიფანიძე 2002: 96 შმდ. (იქვე ამომწურავი ბიბლიოგრაფია).

¹⁶ ლორთქიფანიძე 2002: 97; Нариманишвили 2007.

კულტო პერსონალი,¹⁷ დანარჩენ სიმბოლიკასთან ერთად – ირმები, „სიცოცხლის ხე“ და სხვ. – აღძრავს ასოციაციებს ცალკეულ ხეთურ რიტუალებთან, რომლებიც დაკავშირებულია სიცოცხლისა და ბუნების განახლებასთან, სიკვდილ-სიცოცხლის ბრუნვის ციკლთან. ამასთან დაკავშირებით, გვინდა შევხებით ნივთს, რომელიც ფიგურებს ხელში უჭირავთ. პირველი, რასაც კაცი იფიქრებს, ეს თასი უნდა იყოს. უკვე თასის აღმოჩენი, ბორის კუფტინი, მიიჩნევდა, რომ ეს ნივთი, ალბათ,¹⁸ სასმისი უნდა ყოფილიყო. შემდგომში ეს „ალბათ“ დაიკარგა და უფრო გვიანდელ პუბლიკაციებში ყველა ავტორი მას თასად აღიქვამს. მართლაც, არც მეგ-ნაკლებად მსგავსი ჭურჭელი იყო უცხო ძველი სამყაროსათვის და არც რიტუალური დალევა თუ ლიბაცია. მაგრამ გამორიცხული არ უნდა იყოს ამ ნივთის არც სხვა ინტერპრეტაცია. ფიგურათა უმრავლესობას ნივთი ისე უჭირავს, რომ არც აღორაცის ქესგს მიაგავს და არც დალევის, პირთან მიგანის; სასმისადაც და ლიბაციისათვისაც უფრო ხშირად სხვა ფორმის ჭურჭელი გამოიყენებოდა. გამოსახულების ცალკეული დეტალები მოგვაგონებს „^{KUŠ}kurša-ს განახლების“ ხეთურ რიტუალს. ხომ არ შეიძლება, საკვლევი ნივთი ^{KUŠ}kurša იყოს? იმისგან დამოუკიდებლად, ხეთური ტექსტების ^{KUŠ}kurša საწმისია თუ გყავისაგან შეკერილი სანადირო ჩანთა,¹⁹ ის სამეფო ხელისუფლებასთან ჩანს მჭიდრო კავშირში. მართალია, ხემე ჩამოკიდებული ქურსა ოდნავ სხვანაირად გამოიყურება, მაგრამ გყავი ან გყავის პროლექცია სიმბოლურად ამ სახითაც შეიძლება იყოს გამოსახული რელიეფზე. ამის სასარგებლოდ შეიძლება მოვიგანოთ ლუვიური (L 322) და მიკენური (*164, *167) იდეოგრაფიული ნიშნები, რომლებიც, სავარაუდოდ, გყავს აღნიშნავდა, ასევე კვიპროსული გალანტი – გყავის ფორმის სპილენძის ზოდი.²⁰

3. კულტის ობიექტები: ^{GIŠ}eya პოულობს პარალელებს სხვადასხვა წმინდა ხესთან;²¹ ^{KUŠ}kurša, სიგყვის მუსტი მნიშვნელობისაგან დამოუკიდებლად, ფუნქციის მიხედვით, შეიძლება გყავისგან დამზადებულ ქართულ საკულტო ობიექტებს შევადაროთ, მაგ., სვანურ ლემს/ლომს.²²

4. რიტუალები: კარგადაა ცნობილი სავარაუდო კავშირი თელეფინუს კულტსა და სვანურ მელია-თელეფიას საგამაფხულო რიტუ-

¹⁷ შდრ. ქართული მითოლოგიური პერსონაჟი იასაული.

¹⁸ Куптин 1941: 87 сл.

¹⁹ დისკუსიისათვის იხ. მაგ., McMahon 1991: 250 ff.

²⁰ უფრო დაწვრილებით იხ. ტაგინშვილი, გელაშვილი 2009.

²¹ Khazaradze, Tsagareishvili 1999.

²² იხ. Бардавелидзе 1957: 48 и слл.; აგრეთვე Plontke-Lüning 2008.

აღს შორის. მას გასული საუკუნის 40-იან წლებში მიექცა ყურადღება და მას მერე არაერთი მეცნიერი შეეხო.²³ თელეფინუს მითსა და რიტუალებს სვანურ ზეიმთან აკავშირებს არაერთი დამთხვევა ლექსიკაში, საკულტო ქმედებებში, რეალიებში, საკულტო ობიექტებში (მაგ., იგივე ^{KUS}kurša და ^{GIS}eya). სხვა სვანური საგამაფხულო რიტუალის დროს შეისმებოდა სხვადასხვა ღვთაების სადიღებელი.²⁴ მსგავს სარიტუალო ქმედებებს ვხვდებით აღმოსავლეთ საქართველოშიც.²⁵ აღნიშნული ჩვეულება მოგვაგონებს ხეთურ რიტუალებში დადასტურებულ საკულტო ქმედებას, რომელიც აღინიშნება ფორმულით „^DN eku-“ (სიგყვასიგყვით „ღვთაების დაღევა“) და რომლის ინტერპრეტაციაც ხეთოლოგიაში დიდი დისკუსიის საგანია.²⁶

5. მითები: თელეფინუს შემოსენებული მითის გარდა, ქართველურ სამყაროსთან მსგავსებას ავლენს ილუიანქას შესახებ ხეთური კოსმოგონიური მითიც. ღმერთისა და გველეშაპის კოსმოგონიური ბრძოლის მრავალი ვარიანტი არსებობს.²⁷ ჩვენთვის საყურადღებოა ამ მითის ერთი პასაჟის – ინარასა და ხუფასიას ამბის ერთგვარი მსგავსება დალისა და მონადირის თქმულებასთან.²⁸

6. პანთეონი: პანთეონთა მსგავსებაზე საუბრისას ჩვენ გვიანგერებს არა იმდენად ცალკეული ღვთაების სახელი, რომელიც დროსა, სივრცეში ან გენეტიკურად ნაკლებად დამორებულ ხალხებშიც კი შეიძლება იცვლებოდეს (მაგალითად, ქართულ მთაში ყოველ ხევს, სოფელსა თუ თემს საკუთარი კულტი ჰყავს), არამედ პანთეონის სტრუქტურა, რწმენა-წარმოდგენათა ის კომპლექსი, რომელიც შედარებით მყარია და არ იცვლება იოლად ახალი კულტის შეთვისებით ან, თუნდაც, ძველის ახლით ჩანაცვლებისას. ჩვენი აზრით, შეინიშნება გარკვეული მსგავსება ხეთურსა და ქართულს შორის არა სახელმწიფო პანთეონის დონეზე, რაც არც უნდა იყოს მოსალოდნელი, არამედ ლოკალურის. ზემოთ განხილული ქართლის რეკონსტრუირებული პანთეონი – მორიგე ღმერთი, მზის ქალღმერთი, კვირია, ღვთისშვილები – საკმაოდ ჰგავს იმას, როგორც გამოიყურება ლოკალური პანთეონები ცალკეულ ხეთურ

²³ იხ. მაგ., Бардавелидзе 1957: 89 и сл.; Бендукидзе 1973; Girbal 1980; Haas 1982: 210; etc.

²⁴ Бардавелидзе 1957: 72.

²⁵ ჯვარ-ხატთა სადიღებლები, 13 შმდ.

²⁶ საკითხის დღევანდელი მდგომარეობისათვის იხ. Soysal 2008: 45 ff., Goedegebuure 2008b: 67 ff.

²⁷ ხიდაშელი 1982: 122 შმდ.

²⁸ Абакелия 1991: 71.

რიტუალში ან მუვათალის ლოცვაში მოცემულ ლოკალურ პან-თეონთა სიაში: მზის, ამინდისა და მფარველი ღვთაებები.²⁹

7. კოსმოლოგია: გარკვეული მსგავსებები შეიძლება აღმოვაჩინოთ აგრეთვე კოსმოლოგიურ წარმოდგენებში, კერძოდ, სამყაროს ვერტიკალურ დაყოფაში. გრადიციული და თითქოს საყოველთაოდ გავრცელებული სამად დაყოფის – ცა, მიწა, ქვესქელი – გვერდით როგორც ანატოლიურ, ასევე ქართულ მასალაში შეიძლება დავინახოთ ორად დაყოფის – ცა და მიწა – ნიშნებიც.³⁰

შესაძლებელია კიდევ სხვა მაგალითების მოხმობაც.

თეორიულად ორ ეთნო-კულტურულ ერთობას შორის მსგავსებათა ინტერპრეტაციის რამდენიმე შესაძლებლობა არსებობს: შემთხვევითი თანხვედრა, გიპოლოგიური მსგავსება, ნასესხობა ინგენისური კონტაქტების შედეგად, ნათესაობის ან, უფრო რბილად რომ ვთქვათ, მათი ერთი ეთნო-კულტურული სამყაროსადმი კუთვნილების ნიშანი.

პირველ ჯგუფს შეიძლება მივაკუთვნოთ ერთ-ორმარცვლიანი სახელები და გერმინები.

რელიგიური წარმოდგენები, რომლებიც საერთოა კაცობრიობისათვის და აზროვნების ერთიან სისტემას ემყარება, მრავალი მეცნიერის გამოკვლევის საგნად იქცა. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია მ. ელიადეს ნაშრომები. ამ გიპოლოგიურ მსგავსებათა ფარგლებში შეიძლება განვიხილოთ კოსმოგონიური მითის³¹ სხვადასხვა ვარიანტი და ისეთი საკულტო ობიექტები, როგორცაა მაგალითად, საწმისი/ცყავი და წმინდა ხე/ სიცოცხლის ხე.

მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ეს სახელები, გერმინები, საკულტო ობიექტები და მოქმედებები ქმნის ერთიან სისტემას – მითს, რიტუალს, რომელიც ნახულობს პარალელებს სხვა ხალხის თუ რეგიონის ანალოგიურ სისტემასთან, შეიძლება ხალხებს შორის მჭიდრო კონტაქტებზე ან, თუნდაც, ნათესაობაზე ფიქრი. ამ დებულების საილუსტრაციოდ შეიძლება კვლავ მოვიხმოთ მელიათელეფიას რიტუალი, რომელიც ნ. ბენდუქიძეს ხეთებსა და ქართველებს შორის მჭიდრო კონტაქტების, ხოლო ფ. ჰაასს ხეთების სამეფოს დაცემის შემდეგ ხეთური მოსახლეობის ნაწილის საქართველოში გადმოხიზვის ნიშნად მიაჩნია.³²

²⁹ Tatišvili 2002:109 sqq.

³⁰ Tatišvili 2007: 184 ff.

³¹ Eliade 1996, 336.

³² Haas 1982: 210.

რაზე უნდა მიუთითებდეს ზემოთ მოგანილი პარალელები ხეთურ და ქართველურ რელიგიურ წარმოდგენებს შორის?

არსებობს არაერთი ცდა ცალკეული პარალელის შესწავლა-შეფასებისა. ცხადია, თითოეული ინდივიდუალურ მიდგომას საჭიროებს, მაგრამ ძალზე მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია მათი კომპლექსური შესწავლაც.

მასალა თავისებურია და ერთმანეთთან ძნელად შედარებადი. ჯერაც შესამუშავებელია მეთოდოლოგია გარკვეული მიზანდასახულებით შედგენილ ხეთურ რელიგიურ ტექსტებში და ქართულ ფოლკლორულ, არქეოლოგიურ თუ წერილობით მასალაში არეკლილ კოსმოლოგიათა ნაკვალევის შესადარებლად. ამდენად, დასმულ კითხვაზე გადამწყვეტი პასუხი ვერც იარსებებს, მაგრამ მაინც მიგვაჩნია, რომ აღნიშნული მსგავსებები მთლად შემთხვევითი არ უნდა იყოს და კვლევა ამ მიმართულებით ბევრს საინტერესოს გვპირდება.

ამ პარალელების მნიშვნელობის შესაფასებლად, ჩვენი აზრით, სასურველი იქნება სისტემათა შედარება.

ძალზე მნიშვნელოვანი და მყარი სისტემა არის რწმენა-წარმოდგენათა ის კომპლექსი, რომელსაც კოსმოლოგიას ვუწოდებთ. შეიძლება სადავო იყოს, არსებობდა თუ არა ოდესმე ხეთურ იმპერიაში მეგ-ნაკლებად ერთიანი კოსმოლოგიური სისტემა.³³ ჩვენამდე ხომ მოაღწია რელიგიური შინაარსის ათასობით ტექსტმა, რომლებიც სხვადასხვა ეთნო-კულტურული სამყაროს წარმოდგენებს ასახავენ – მესოპოტამიურს, ხურიტულს, ხათურს, ლუვიურს... ცხადია, რომ ეთნიკურად ჭრელი ხეთური იმპერიის მთელი მოსახლეობისათვის საერთო კოსმოლოგიურ სისტემაზე ვერ ვისაუბრებთ, მაგრამ, სავარაუდოა, რომ ის ხალხი, ვინც იმპერიის ბირთვს ქმნიდა, მეგ-ნაკლებად ერთგვაროვანი მსოფლალქმისა იყო. შესაძლებლად მიგვაჩნია „ხათურ-ხეთური კოსმოლოგიის“ რეკონსტრუქცია.³⁴ სად არის საძებარი მრავალფეროვან ხეთურ ტექსტებში ხათურ-ხეთური კოსმოლოგიის კვალი, რომელიც ქართულ მასალასთან შესადარებლად გამოგვადგება?

პირველ ყოვლისა, ეს არის პანთეონი, რომელიც ზემოთ უკვე ვახსენეთ. ამ მიმართულებით უაღრესად საინტერესო პერსპექტივები იშლება. ერთმანეთთან შედარების თვალთახედვით უნდა საფუძვლიანად გადამოწმდეს ლოკალურ პანთეონთა ვარიანტები,

³³ ხეთური რელიგიისთვის მოგადად და მისი შესწავლის პრობლემებისა და მეთოდოლოგიისათვის იხ. მაგ., Haas 1994; Popko 1995; ტატიშვილი 2004; Hutter 2010.

³⁴ იხ. ტატიშვილი 2002; Tatišvili 2007 (იქვე ბიბლიოგრაფია).

მათი სტრუქტურა, კავშირები ძირითად პერსონაჟებს შორის, თავად ეს ძირითადი პერსონაჟები მათი პანთეონში და ადამიანებთან, მეფესთან მიმართების თვალსაზრისით. როგორც თავისთავად, ასევე შედარების პერსპექტივით ძალიან მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია ე.წ. მუარველი ღვთაების ფიგურა.

ჩვენი კვლევისათვის საკმაოდ მნიშვნელოვანია კოსმოლოგიის ისეთი არსებითი და მყარი ელემენტი, როგორიცაა სამყაროს ვერტიკალური დაყოფა ზონებად, სკნელებად. ამ საკითხზე შედარებით დეტალურად შევჩერდებით.

ხეთებისთვის კოსმოსის თითოეული ზონა, ბევრი სხვა მითოლოგიისგან განსხვავებით, არ არის ამა თუ იმ კონკრეტული ღვთაების (ან ღვთაებების) საუფლო და განსახიერება. ხეთურ ტექსტებში ჩვენ ვერ ვიპოვით მინიშნებას სამყაროს ისეთ დანაწილებაზე ღვთაებრივ მბრძანებელთა შორის, რომელიც მოგვაგონებდა ბერძნულ ან მესოპოტამიურ კოსმოგონიას.³⁵ მართალია, ღვთაების გადასვლა სამყაროს ერთი სფეროდან მეორეში საფრთხეს უქმნის კოსმიურ წესრიგს, მაგრამ არა თავად ღვთაებას, მის არსს. ალბათ, ამიტომაც, რომ ღვთაების სიკვდილისა და აღდგომის შესახებ სხვა ხალხების მითების შესაბამის ხათური წარმოშობის მითებში ღვთაება კი არ კვდება, არამედ იმალება და გამქრალი ღვთაების შესახებ მითში მთავარ გმირად ნებისმიერი ღვთაება შეიძლება მოგვევლინოს.

ამრიგად, ხეთების წარმოდგენით, ღვთაებები თავისუფლად გადაადგილდებიან ერთიან სამყაროში, რომლის სხვადასხვა ნაწილი არ ჩანს ერთმანეთისგან მკაცრად გამიჯნული.

უფიქრობთ, რომ ხეთური კოსმოლოგიის ეს თავისებურება მჭიდროდაა დაკავშირებული სამყაროს ორად დაყოფასთან. ცისა და მიწის ერთიანობა-დაპირისპირება არ გულისხმობდა ცალკეული ზონის, სკნელის დაკავშირებას კეთილ ან ბოროტ საწყისთან და იერარქიას ამ ზონებს შორის. ამისგან განსხვავებით, სამად გაყოფილ სამყაროში მონიშნულია სიკეთისა და ბოროტების საუფლო და მათ შორის საზღვრები ღმერთებისთვისაც კი ძნელი გადასალახავია. შესაბამისად, მიუხედავად იმისა, რომ ხეთურ ტექსტებში ვხვდებით სამყაროს როგორც ორად, ასევე სამად დაყოფას³⁶ და ამ კონცეფციათა შერწყმის მცდელობებსაც, აშკარაა, რომ ორ პრინციპულად განსხვავებულ კოსმოლოგიურ კონცეფციასთან გვაქვს

³⁵ შდრ. Laroche 1981, 235 f.

³⁶ Singer 1996: 62 f.

საქმე. ერთი ადგილობრივად, ანაგოლიურად, ხათურ-ხეთურად შეიძლება ჩაითვალოს, მეორე კი – შუამდინარულად.

სამყაროს დაყოფა ვერტიკალურ ზონებად, ღვთაებათა და გმირთა გადაადგილება თუ სიკეთისა და ბოროტების განაწილება ამ ზონებს შორის შეიძლება არსებითი აღმოჩნდეს როგორც სისტემის რეკონსტრუქციისათვის, ასევე ხეთურ/ ანაგოლიურ და ქართულ/ კავკასიურ სამყაროთა კულტურული ერთიანობის თუ განსხვავებულობის საჩვენებლად.

ერთი შეხედვით, ამ თვალსაზრისით ბევრი მსგავსებაა. არ ვიცი, რამდენად შორს მიდის ეს მსგავსება, მაგრამ ქართულ მასალაშიც თითქოს შეიმჩნევა სამყაროს როგორც სამწვერიანი, ასევე უფრო არქაული ორწვერიანი დაყოფის ნიშნები,³⁷ ყველაზე მეტ მსგავსებას ანაგოლიურ და ქართულ მასალას შორის კვლევის ამ ეტაპზე მაინც „მცირე პანთეონების“, მზის, ამინდისა და მფარველ ღვთაებათა ღონეზე ვხედავთ, რაც საკმაოდ არსებითად მიგვაჩნია და კვლევის გაგრძელების სტიმულს გვაძლევს. წინამდებარე სტატია არის მომავალი კვლევის ერთგვარი ანონსი და მოწვევა კოლეგებისათვის ამ თემებზე ერთობლივი ფიქრისა და მუშაობისათვის.

Irene Tatišvili, Lewan Gordesiani

NOCHMALS ZU DEN HETHITISCH-KARTWELISCHEN PARALLELEN

Einige der hethitisch-kartwelischen Parallelen haben noch vor der Entzifferung des Hethitischen die Aufmerksamkeit auf sich gezogen. Einzelne Übereinstimmungen in Lexik, Onomastik und Formbildung liessen sogar an eine Verwandtschaft der Sprachen zu denken. Nach der Entzifferung wurden als Grund dieser Parallelen gewöhnlich enge kulturelle Kontakte und mögliche Verwandtschaft mit den nichtindogermanischen anatolischen Völkern, die bei der Bildung der hethitischen Kultur wichtige Rolle spielten, betrachtet.

Die Forschung von fast hundert Jahren hat viele mehr oder weniger interessante Parallelen fixiert, u.a. in den Götternamen, Göttergestalten, Kultobjekten, Riten, Mythen, lokalen Panthea und der Kosmologie.

³⁷ შლრ. ალექსიძე 2002: 64 შმდ.; სურგულაძე 2004: 74 შმდ.; იხ. აგრეთვე Abakelia 1991: 114 ff.; Charachidzé 1999: 865 sqq.; ხილაშელი 2001: 87 შმდ.

Die Parallelen kann man theoretisch unterschiedlich interpretieren: als zufällige Übereinstimmungen, allgemein menschliche Erscheinungen, Spur intensiver Kontakte oder Beweis von Verwandtschaft.

Zu der ersten Gruppe könnten, in erster Linie, einige kurze, ein- oder zweisilbige Namen oder Termini gehören.

Den religiösen Vorstellungen, die für die ganze Menschheit gleichartig sind, könnte man verschiedene Variationen vom kosmogonischen Mythos oder solche Kultobjekte wie Vlies oder heiliger Baum zuordnen.

Nur in dem Fall, wenn diese Kultobjekte, sowie die Namen, bestimmte Handlungen oder typische Passagen im gleichen komplizierten mythologischen oder rituellen Kontext in verschiedenen Regionen auftauchen, darf man an Kontakten oder sogar an Verwandtschaft denken. Die Methodik der Linguistik, die zur Bewertung von Parallelen, zur Bestimmung der Richtung von Übernahmen und zur Bestimmung von Verwandtschaften verwendet wird, könnte auch in der Kultur- bzw. Religionswissenschaft zu neuen Erkenntnissen führen. Neben der Fixation einzelner verschiedenartiger Parallelen müssten vor allem die systembildenden Elemente und die Systeme selbst rekonstruiert und verglichen werden.

Ein System auch allein in bronzezeitlichen Anatolien oder in Südkaukasus ist kaum zu fassen, andererseits ist das erhaltene Material ganz unterschiedlich und kaum vergleichbar, aber doch scheint es möglich, einen bestimmten Progress in dieser Richtung zu erreichen.

Ein wichtiges und stabiles System ist die Kosmologie. Dem Glauben einzelner Menschen, ihren kosmologischen Vorstellungen entspricht besonders gut das lokale Pantheon. Deswegen ist es wichtig, seine Varianten, seine Struktur, die Verhältnisse zwischen den Hauptfiguren, ihre Beziehungen zum König zu erforschen. Sowohl von selbst als auch für den Vergleich der hethitischen und kartwelischen Systeme scheint die Figur der Schutzgottheit sehr interessant. Für unseren Vergleich ist von grosser Bedeutung die vertikale Aufteilung der Welt und die Zuordnung der Gottheiten zu verschiedenen Zonen.

In den hethitischen Texten sind Spuren von zwei verschiedenen kosmologischen Systemen bezeugt: der Zwei- und Dreiteilung der Welt. Die Dreiteilung – Himmel, Erde, Unterwelt ist sowohl für die indogermanischen als auch die mesopotamischen Völker charakteristisch. Bei diesem System herrschen die himmlischen, meist positiven Gottheiten im Himmel, die unterirdischen, meist negativen – in der Unterwelt. Die Erde ist Wohnort der Menschen und ein Treffplatz der himmlischen und unterirdischen Götter. Der Übergang vom Himmel zur Unterwelt und umgekehrt ist sogar für die Gottheiten erschwert und mit großer Gefahr verbunden. Bei der Zweiteilung – Himmel, Erde+Unterwelt ist der Pass zwischen den Zonen

nur für den Menschen beschränkt. Die Götter beherrschen die ganze Welt und können entsprechend frei von einer Zone zur anderen zu wandern.

Die vertikale Aufteilung der Welt, die Bewegung der Gottheiten und Helden oder Verteilung des Guten und Bösen zwischen den Zonen kann wichtig sein sowohl für Rekonstruktion des Systems als auch für Beurteilung der hethitisch-kartwelischen Beziehungen.

Auf einem Blick ist zwischen den Beiden viel Gemeinsames. Es scheint so, als ob auch im georgischen Material die Götter frei die Grenzen der Zonen überschreiten. Aber die bedeutendste Übereinstimmung könnte man im Fall der lokalen Panthea und der Sonnen-, Wetter- und Schutzgottheiten sehen. Diese preliminären Betrachtungen erlauben uns ein grosses Projekt zu beginnen und die Kollegen zur Zusammenarbeit einzuladen.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ზ. ალექსიძე, სკნელი, მითი თუ რეალობა? *ენათმეცნიერების საკითხები*, თბილისი, 2002/1, 64 შმდ.

მ. ქურდიანი, *იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები*, თბილისი 2008.

ო. ლორთქიფანიძე, *ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან*, თბილისი 2002.

გ. მელიქიშვილი, *საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის*, თბილისი 1965.

ი. სურგულაძე, გერმინი „სკნელი“, *ანალები*. ი. ჯაფახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ქურნალი, თბილისი 2004/1, 74 შმდ.

ი. ტატიშვილი, ხეთების კოსმოლოგიის საკითხები, *ენა და კულტურა* 3, 2002, 141 შმდ.

ი. ტატიშვილი, *ხეთური რელიგია. გენეზისი, ფორმირება, პანთეონის სტრუქტურა*, თბილისი 2004.

ი. ტატიშვილი, ნ. გელაშვილი, კიდევ ერთხელ საწმისის კულტის შესახებ ხეთურ სამყაროში (რეზიუმე ინგლისურ ენაზე). *ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები IX*, თბილისი 2009, 13 შმდ.

მ. ჩუხუა, *იბერიულ-იჩქერიული ენების შედარებითი გრამატიკა*, თბილისი 2008.

ნ. ხაზარაძე, *ძველალმოსავლური და ქართველოლოგიური ძიებანი*, თბილისი 2001.

ნ. ხაზარაძე, *სამხრეთ კავკასია და ახლო აღმოსავლეთი*, თბილისი 2005.

ნ. ნ. ხაზარაძე, *სამხრეთ კავკასია და ახლო აღმოსავლეთი (კულტურული გეოლოგიური პარალელები)*, თბილისი 2010.

მ. ხიდაშელი, *ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეულ რეინის ხანაში*, თბილისი 1982.

მ. ხიდაშელი, *სამყაროს სურათი არქაულ საქართველოში*, თბილისი 2001.

ჯვარ-ხატთა სადიდებლები, შემდგენლები: მ. კიკნაძე, ხ. შამი-სიმედიშვილი, გ. შახაური, თბილისი 1998.

Н. Абакелия, *Миф и ритуал в Западной Грузии*, Тбилиси 1991.

В. Бардавелидзе, *Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен*, Тбилиси 1957.

Н. Бендукидзе, Хеттский миф о Телепину и его сванские параллели. *ВДИ* 4, 1973, 95 и слл.

G. Charachidzé, Géorgie. La religion et les mythes des géorgiens de la montagne. *Dictionnaire des mythologies* (sous la direction de Yves Bonnefoy)¹, Paris 1999, 865 sqq.

M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris 1996.

H. Fähnrich, *In den Bergen der Götter*, Reichert, Wiesbaden 2009.

Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Тбилиси 1984.

G. Giorgadze, Hethitisch-hurritische und armasische Triaden, *Archiv Orientalni* 67/4, Praha 1999, 547 ff.

C. Girbal, Weiterleben des Telepinu-Mythos bei einem kaukasischen Volk, *SMEA* 22, 1980, 69 ff.

P. Goedegebuure, Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period: A Luwian-Hattian Symbiosis and the Independent Hittites, *PIHANS* 111 (2008), 137 ff. (= 2008a).

P. Goedegebuure, Hattian Origins of Hittite Religious Concepts: the Syntax of „to Drink (to) a Deity“ (again) and other Phrases, *JANER* 8.1 (2008), 67 ff. (= 2008b).

V. Haas, *Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen*, Mainz am Rhein 1982.

V. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*. Leiden/New York/Köln 1994.

M. Hutter, Methodological issues and problems in reconstructing “Hittite Religion(s)”, *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology*, vol. 1. Ankara 2010, 399 ff.

N. Khazaradze, T. Tsagareishvili, *The Cult of Sacred Tree in Georgia*, Tbilisi 1999.

Б.А. Куфтин, *Археологические раскопки в Триалети*, Тбилиси 1941.

E. Laroche, Panthéons d'Asie Mineure. L'organisation des dieux chez les hittites. *Dictionnaire des Mythologies*, Paris 1981, 235 sqq.

G. McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Chicago 1991.

C. Melchert, The Problem of the Ergative Case in Hittite, *Variations, concurrence et evolution des cas dans divers domaines linguistiques* (edd. M. Mazoyer & M. Fruyt) (to appear 2011) –

http://www.linguistics.ucla.edu/people/Melchert/recent_papers.html.

Г. Меликишвили, *К истории древней Грузии*, Тбилиси 1959.

Д. Нариманишвили, Предметы быта, изображенные на серебряном кубке из Триалети, *Вопросы армянской этнологии и археологии* 3, Ереван 2007, 41 слл.

A. Plontke-Lüning, Lomi – ein historisches Feldzeichen aus Svanetien, *Hypermachos (Fs. W. Seibt)*, Harrasowitz, Wiesbaden 2008, 283 ff.

M. Popko, *Religions of Asia Minor*, Warsaw 1995.

I. Singer, *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods through the Storm-God of Lightning (CTH 381)*, American Schools of Oriental Research, 1996.

O. Soysal, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung (HWHT)*, Handbuch der Orientalistik Abt. 1, Bd. 74, 2004.

O. Soysal, Philological Contributions to Hattian-Hittite Religion (I), *JANER* 8.1 (2008), 45 ff.

I. Tatišvili, Les divinités hatties dans le panthéon hittite. *Caucasica* 5, 2002, 109sqq.

I. Tatišvili, Aietes – son of Helios, *Phasis* 10-1, 2007, 182 ff.

I. Tatišvili, L. Gordesiani, Zur Erforschung der hethitisch-kartwelischen religiösen Parallelen, *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology*, vol. 2. Ankara 2010, 891 ff.

K. Tuite, The rise and fall and revival of the Ibero-Caucasian hypothesis, *Historiographia Linguistica* Vol. 35 (2008), No. 1-2, 23 ff.